Original scientific paper

Ellen Meiksins Wood

A DEMOKRÁCIA LEÉRTÉKELŐDÉSE ÉS A „CIVIL TÁRSADALOM"*

Előszó

A „demokrácia" a baloldalnak olyan, mindent felölelő jelszavává vált, amely az egyenjogúságért küzdő mozgalmak összességét, valamint azt az „egységesítő" diszkurzust is magába foglalja, amely a törekvések és tevékenységek sokrétűségét hivatott összhangba hozni. Nem mellékes tehát, hogy a „demokrácia" hívei hogyan is definiálják magát a fogalmat. Véleményem szerint a jelen „geistliche" (szellemi) állapot fő jellemzője, hogy a baloldal egyre gyakrabban fogad el olyan demokrácia-definíciókat, amelyek a legjobb esetben annyira pontatlanok és zavarosak, hogy szinte jelentésüket vesztették (az a felfogás, miszerint a „demokrácia" társadalmilag neutrális, illetve, „indeterminált", egyik fő témája a „posztmarxista" baloldalnak), legrosszabb esetben viszont a kapitalizmus hegemón ideológiáját és annak szűk demokrácia-definícióját fogalmazzák újra. Ezen tanulmány a demokrácia fogalmának módosulási és leértékelődési folyamatát, valamint annak ideológiai hátterét és következményeit vizsgálja.

*

„A dicsőséges forradalom a demokrácia maradandó értékeinek szerzett létjogosultságot: a toleranciának, a törvény tiszteletben tartásának, az elfogulatlan igazságszolgáltatásnak." E szavakkal nyitotta meg Margaret Thatcher a parlamentnek ezt a tisztázatlan eseményt ünneplő ülését. Csodálatraméltó kvalitások ezek. Irigylésre méltó lenne, ha az 1688-as Határozat valóban érvényt szerez e kvalitásoknak, a jelenlegi angliai állapotokat figyelembe véve pedig határozott előrelépést jelentene, ha Thatcher kormánya valóban hozzájuk igazodna.[1] Ezzel szemben egyiknek is, másiknak is alig van némi köze a *demokráciához*. A demokratikus sajátosságok lajstromából gyanút keltően épp az az egy hiányzik, amely a demokrácia specifikus és bukvális jelentését adja: a *de-*

* Angol eredetiben elhangzott az 1988-as cavtati nemzetközi tanácskozáson.

mos, a nép uralma. Tony Benn-nek – akit Margaret Thatcher és Neil Kinnock egyaránt a baloldal bohó peremjelenségeként tart számon – kellett végül is rámutatnia arra, hogy a demokratáknak vajmi kevés okuk van egy olyan „forradalmat" ünnepelniük, amely eltekintve a nők és a munkások helyzetének javításától, semmit sem tett a néphatalom érdekében, és amely csak az uralkodó osztály hatalmát szilárdította meg.[2]

Érdemes Thatcher definícióját olyan klasszikus gondolkodó meghatározásával összevetni, mint amilyen Arisztotelész. Ő ugyan semmivel sem volt nagyobb elkötelezettje a demos uralmának mint maga Thatcher, viszont sokkal pontosabban ismerte a demokrácia szó jelentését (még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az athéniek a nőket és a rabszolgákat kizárták a demokráciából):

„A »demokrácia« terminus helyesen olyan alkotmányt jelöl, amelyben *a szabad születésűek* és a szegények ellenőrzik az államapparátus működését – lévén egyúttal a többség is." (*Politika* 1290 b). A szegények alkotta többség uralmának diametrális ellentéte az oligarchia, vagyis „az, amikor a gazdagok és a nemesek gyakorolják a hatalmat, legyenek bár még oly kevesen is" – ami, gondolhatnánk, figyelemreméltóan pontos jellemzése Thatcher sajátos brit „demokráciájának".

Arisztotelész ismérvei tehát nem az intézményes formákra, illetve tevékenységekre vonatkoznak elsősorban, se nem csupán a számbeli megoszlásra (hisz a továbbiakban kifejti, hogy a szegények hatalma még abban az esetben is demokráciát alkotna, ha netalán kisebbségben lennének), hanem mindenekelőtt az osztályhatalom eloszlására (disztribúciójára); ismérvei más szóval szociális, de egyúttal politikai jellegűek is.

A demokrácia fogalmának újradefiniálása azonban nem kizárólag a tory-k kiváltsága. Uralkodóvá vált a demokrácia kiegyenlítése a tolerancia formális és procedurális elveivel, a jogrenddel, a polgári szabadságokkal, az alkotmányossággal, a „korlátozott hatalmú", illetve „felelősségteljes" kormány fogalmával, a képviseleti rendszerrel (a közvetlen demokráciával szemben), a „pluralizmussal" és így tovább, *ahelyett*, hogy azt a hozzá lényegien kapcsolódó néphatalommal egyenlítenék ki. És valóban, a demokrácia fogalmának rekonceptualizálása a nyugati kultúrtörténet egyik legfigyelemreméltóbb vonása, amely a 18. századtól napjainkig magába foglalja a kapitalista világ politikai és gazdasági fejlődésének lényegét. Közös vonását képezi, illetve képezte minden uralkodó ideológiának, a „liberalizmustól" kezdve a „konzervativizmusig", és az uralkodó osztályok talán legjelentősebb ideológiai vívmánya is egyben. A jelen konjunktúra specifikuma az, hogy e hegemón ideológia, valamint annak demokráciát korlátozó intézkedései mindinkább magával ragadják a nyugati baloldalt is – a demokráciát a demos uralmával tételesen is kiegyenlítő hagyomány utolsó letéteményesét.

Az átalakulás

A 18. század utolsó negyedében a „demokrácia" még mindig többnyire azzal a jelentéssel bírt hívei és ellenzői körében egyaránt, amellyel a fogalom klasszikus megalkotói ruházták fel. Természetes ez a magyarázata az uralkodó osz-

tályok demokrácia ellen irányuló széles körű és ellenséges becsmérlésének, amelyben még, sőt kiváltképp, az amerikai köztársaság alkotmányának legkiemelkedőbb alapítói is osztoztak. Egy olyan köztársaság alapítói, amelynek vezető ideológiája az azt követő évszázadban a világ legtökéletesebb „demokráciájának" Alapító Atyjaiként fogja e szégyentelen antidemokratákat emlegetni. A demokrácia fogalma eközben olyan jelentésváltozáson esett át, amely lehetővé tette, hogy azt immár hajdani ellenségei is magukénak vallják, legtöbbször persze azért, hogy politikai szótáruk legmagasab elismerést érdemlő kifejezésévé tegyék.

Az amerikai tapasztalat döntő fontosságú volt. A fogalommódosulás folyamatának kritikus pillanata arra az időszakra tehető, amikor a demokrácia nyílt elutasítását (amelyet egyébként olyan föderalista kiválóságok hangoztattak, mint James Madison) felváltotta a már emlegetett antidemokratikus föderáció új politikai formációként – „képviseleti demokráciaként" – való jellemzése. A formulációt Madison munkatársa, Alexander Hamilton azonnal el is fogadta. Nem szabad, hogy megtévesszen bennünket az a mára már jól bejáródott gyakorlat, amely a „képviseletet" a demokrácia egyik módjának tekinti (amint az a „közvetlen" és „képviseleti" demokrácia ellentétpárból is kitűnik). Ez a konvenció elködösíti az amerikai fogalommódosításból adódó újdonságot, nevezetesen azt, hogy az *elidegenedett* politikai hatalom, amit korábban a demokratikus önkormányzat antitézisének tartottak, nemcsak összeegyeztethető lett a demokráciával, hanem annak szerves része is.

A képviseleti rendszer meglehetősen hosszú európai fejlődése során, amely egészen a középkorig nyúlik vissza, sohasem volt kérdéses, hogy a képviseleti rendszer fogalma kiegyenlíthető-e a demokráciával. A képviseleti rendszeren alapuló nemzetgyűlés fogalma a görögök – a fogalom megalkotói – számára is összeegyeztethetetlen lett volna azzal az eszmével, amelyet a polgárok közösségéről vallottak. A politikai hatalom elidegenedése annyira távol állt a demokrácia görög koncepciójától, hogy még a választásokat is oligarchikus gyakorlatnak tartották, amihez a demokratikus államok folyamodhattak ugyan (pl. olyan katonai vezetők megválasztásakor, mint Periklész), de amely ugyanakkor nem képezte a demokratikus alkotmány lényegét. A demokratikus módszer lényege a tömegek általi megválasztás (selection by lot) volt. Olyan gyakorlat tehát, amely számolva az állam nagyságából és lakosainak (polgárainak) számából adódó gyakorlati korlátokkal, a kiválasztás olyan kritériumát testesíti meg, amely elvileg áll ellentétben a citoyen-lét elidegenítésével. Az amerikai köztársaság honosította meg elsőként a demokrácia olyan koncepcióját, amely a hatalmat egyértelműen a „nép képviselőire" ruházta át. Ez a „hatalomátvitel" azonban nemcsak az ország nagyságából és komplexitásából adódó szükségszerűségnek tett engedmény volt, hanem magának a demokráciának is lényegi alkotóelemévé vált. Érdemes megjegyezni, hogy abban az időben, amikor még más opciók is számításba jöttek, a föderalisták nem azzal érveltek, hogy a „képviseleti demokrácia" milyen célszerű egy nagy köztársaság esetében, hanem épp fordítva, azzal, hogy mennyire kívánatos egy olyan nagy köztársaság, amely szükségessé teszi a képviseleti rendszert. A föderalista megoldás előnye a meglévő konföderációval vagy pedig bármely más, a helyi autonómiát és az

irányítható önkormányzati egységeket nagymértékben megőrző rendszerrel szemben kiváltképp abban rejlett, hogy eleve *kizárta* a hagyományos értelemben vett demokráciát. És valóban, minél nagyobb a köztársaság, érvelt Madison, annál jobb, mivel ezáltal csökken a képviselők és a képviseltek közti arány.

Annak ellenére tehát, hogy a képviseleti rendszer nem amerikai találmány, a modern demokrácia lényegi „konstitutív eszméjének" a kidolgozása – ti. a demokráciának a hatalom elidegenítésével való kiegyenlítése – mégis nekik tulajdonítható. Az újradefiniálás folyamatának azonban számos más összetevője is volt, és akár száz évig is eltarthat. Az Egyesült Államokban és Európában még mindig megválaszolatlanok a képviselendő „nép" szociális összetételére és bevonására (inclusiveness) vonatkozó alapvető kérdések, és azok még a 20. század első évtizedeiben is parázs vita tárgyát képezték. De már a 19. század második felében nyilvánvalóvá vált, hogy a kérdés a „tömeg demokráciája" mellett dől el. A demokrácia fogalmának módosításából adódó előnyök pedig a tömeges mozgósítás korszakának előrehaladásával mindinkább nyilvánvalóvá váltak.

Eric Hobsbawn érzékletesen vázolta azokat a kötelességeket és korlátokat, amelyeket az erősödő demokrácia kényszerített az európai uralkodó osztályokra:

> „A történész számára sajnálatos, hogy mindaz a probléma, amit a tömegek mozgósítása jelentett a kormányok és az uralkodó osztályok számára, Európában lekerült a nyílt politikai vita színteréről, mivel a fokozódó demokratizálás lehetetlenné tette e kérdések őszinte megvitatását. Vajon melyik jelölt szerette volna tudatni választóival, hogy túlságosan butának és tudatlannak tartja őket annak megítélésére, hogy a politikai életben mi számít a legmegfelelőbb lépésnek, valamint, hogy követeléseik legalább annyira lehetetlenek, mint amennyire veszélyesek az ország jövőjét illetően? Melyik államelnök mondaná azt, amit gondol, olyan riporterek előtt, akik a szavait a legeldugottabb sarki kocsmákba is eljuttatják?... Bismarck szinte kizárólag egy elit hallgatósághoz beszélt. Gladstone vezette be a tömeges választásokat Angliában (és valószínűleg Európában is) 1879-es kampányával. Aligha valószínű azonban, hogy a politikai outsidereken kívül bárki más olyan őszinteséggel és tárgyilagossággal szólna a demokrácia magától értetődő vonatkozásairól, mint az 1867-es választásjogi törvény kapcsán felszólalók...
> A demokratizáció éráját tehát a nyilvános politikai képmutatás illetve kettősség váltotta fel, ami pedig a politikai szatíra korszakát hozta magával..."[3]

Korábban a demokrácia valóban azt jelentette, amit a fogalom takar, bírálói ugyanakkor nem rettentek vissza attól, hogy leleplezzék, illetve megbélyegezzék az ostobaságot, tudatlanságot és a „közönséges nyáj" megbízhatatlanságát. Adam Ferguson a 18. században, mégpedig egy hosszú és töretlen antidemokratikus hagyomány szószólójaként, a következő kérdéseket fogalmazta meg:

„Hogyan bízható a nemzetek irányítása olyan egyénre, aki látókörét saját létfenntartására vagy pedig önmaga védelmezésére szűkítette? Ha egy ilyen egyénnek lehetősége nyílik az államügyekbe való beleszólásra, csak zűrzavart és összevisszaságot teremt annak szerveiben, vagy pedig a szervilitás és korrupció feltételeit honosítja meg. Emellett csak kivételesen tud belenyugodni abban, ha az állam mentes a romboló pártoskodásoktól, illetve a tévesen megfogalmazott vagy tévesen végrehajtott határozatoktól."[4] Az ilyen és ehhez hasonló vélemények nemcsak a kor értelmiségének akadémikus okfejtéseiben kaptak helyet, hanem nyíltan megfogalmazódtak maguknak a politikusoknak a köreiben is. A *glasznoszty* e formája viszont a 19. század végére már elképzelhetetlenné válik. Az uralkodó osztályok egyrészt olyan eszközök után kutattak, amelyek korlátozzák a tömegek gyakorlatban megnyilvánuló demokráciáját, másrészt olyan ideológiai stratégiákat fogadtak el, amelyek leszűkítették a demokrácia elméleti lehetőségeit. A franciákhoz hasonlóan, érvelhetnénk, akik pl. „megszelídítették" forradalmi hagyományaikat, az amerikai, de az angol uralkodó osztályok[5] is kisajátították a demokráciát. Jelentését azokhoz a politikai kategóriákhoz hasonlították, amelyeket sajátos ideológiák még megtűrtek. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a demokrácia fogalmának módosítását a politikai képmutatás és kettősség új szellemi légköre hozta magával.

A tömegek mozgósításának korában a demokrácia fogalma az uralkodó osztályok diktálta új ideológiai nyomások függvénye lett, amely már nemcsak a „demokratikus" hatalom elidegenedését követelte meg, hanem a „demokrácia" lényegének elválasztását is a „demos"-tól – vagy legalábbis a néphatalomnak mint a demokratikus értékek alapvető kritériumának félreállítását. Az átértékelődés mozzanata amiatt is nehezen elkülöníthető, mivel összefonódott a politikai és ideológiai harcok elhúzódó és heves folyamatával. Lényeges mozzanatokra bukkanhatunk azonban a 19. század elméleti és gyakorlati liberalizmusának feloldatlan feszültségeiben és ellentmondásaiban. Főszerepet itt azok a liberálisok és „radikálisok" játszanak – az utóbbiak mellesleg a demokrácia teljes elutasítása és annak elkerülhetetlensége, mi több, annak szükségessége és igazságossága között ingadoztak –, akik felismerték, hogy a tömegek mozgósításából származó előnyök segítik reformprogramjaik ügyét, illetve legalább azt, hogy bölcs dolog a „százfejű hidrát", azaz a turbulens tömeget megszelídíteni.

John Stuart Mill valószínűleg csupán a legextrémebb példája a 19. század liberalizmusát jellemző ellentmondásoknak. Mill egyrészt rendkívüli ellenszenvel viseltetett az „egyenlősdi" tendenciái és a tömeges demokrácia „kollektív középszerűsége" iránt (ami talán leginkább *A szabadságról* írt esszéjéből tűnik ki, amikoris a modern liberalizmus *locus classicus*áról beszél). Nézeteit emellett platonizmus, elitizmus, valamint az az imperialista meggyőződés jellemzi, miszerint a gyarmati népeknek (de talán az angol munkásosztálynak is), csak hasznára válik az uralkodó osztályok égisze alatt megvalósuló „gyámkodási korszak". Másrészt viszont az általános szavazati jogért szállt síkra (ami a „súlyozott" szavazások bevezetésével kompatibilis lehetett volna a gyámkodás elvével, amire vonatkozólag az *Elmélkedések a képviseleti kormányról* c. munkájában javaslatot is tesz). Mill emellett szocialista elméletekkel is „kacérkodott" (mindig azon az alapon, hogy a kapitalizmust mindaddig meg kell őrizni, amíg

a „kiválóbb elmék" nem segítenek a tömegeknek felülemelkedni a durva ingerektől való függőségén, mint amilyen az anyagi javak hajszolásának, illetve az alantasabb vágyaknak való kiszolgáltatottság). Mill sohasem oldotta fel ezt a demokráciára irányuló szisztematikus ambivalenciát, egy meglehetősen váratlan helyen azonban, nevezetesen az ókori Athén demokráciájáról megfogalmazott véleményében, talán egy lehetséges összebékítés körvonalai rajzolódnak ki.

Már a 18. század végén is, de különösen a 19. században, az ókori Görögország példája a korabeli politikai kérdésekkel kapcsolatos nézeteltérések forrásává vált. E vitákat a politikai reform ellenzői indították azzal, hogy hevesen támadták az athéni demokráciát. Angliában kiváltképp a parlamentáris reform tory ellenzői voltak a vita kezdeményezői, mint pl. William Mitford, Görögország első modern politikatörténetének szerzője, aki nem is igyekezett leplezni a mű kortársaiknak szánt antidemokratikus üzenetét. A liberálisok és demokraták számára, mint amilyenek Mill és barátja, George Grote is voltak, később elvi kérdéssé vált, hogy saját reform-próbálkozásaik érdekében az ókori demokrácia védelmére keljenek annak konzervatív bírálóival szemben.

Ezekben a liberalista közbelépésekben már tetten érhető a demokrácia fogalmának szuptilis módosulása. A megdöbbentő bennük az, hogy az athéni demokráciát kiegyenlítik annak az egyediséget és individualizmust szorgalmazó vonásával, és azt az ókori Spárta szűk és fojtó konzervativizmusával helyezik szembe (mi több, Grote görög történelméről írva, Mill úgy beszélt a spártaiakról, mit a toryk és a konzervatívok az ókori Görögországról). Az ókori demokrácia iménti jellemzése természetesen szöges ellentétben áll Millnek a modern demokráciáról vallott nézeteivel és azzal a felfogásával, miszerint az veszélyezteti az individualitást és kiválóságot. Az ókori demokrácia ilyen eltérő megítélése abból adódott, hogy a politikusok nem voltak hajlandók szembenézni annak egy kimondottan demokratikus jellemzőjével – méghozzá a polgárjognak a „közönséges" és „kézműves", tehát munkásosztályokra való kiszélesítésével. Az athéni demokrácia liberális védelmezői tehát szándékosan hagyták tisztázatlanul a demokrácia politikai gazdaságtanával és a termelőosztályokkal kapcsolatos kérdéseket. Ezt nemcsak azért tették, hogy ne kelljen a rabszolgaság megbotránkoztató tényéről szólniuk, hanem azért is, hogy ne kelljen a dolgozó „tömeg" játszotta központi szerepet elismerniük. És valóban, érvelhetnénk amellett (amint azt másutt én magam is tettem), hogy a klasszikus antikvitás, kiváltképp pedig az ókori rabszolgaság megvilágítására irányuló modern tudományt kifejezetten gátolta mind a görög politikatörténettel foglalkozó első modern munkák antidemokratikus elfogultsága, mind az athéni demokrácia védelmezőinek szűkszavúsága.[6] Még akik Millhez hasonlóan azért szálltak síkra, hogy a korlátozott szavazati jogot a „tömegekre" is kiszélesítsék, azok sem igen lelkesedtek a demos uralmáért, és az ókori demokráciában betöltött szerepével sem voltak hajlandók foglalkozni. Sokkal megfelelőbbnek bizonyult a klasszikus Athén *liberális* erényeit felidézni, hisz éppen ebben rejlett a liberális-demokratikus talány megoldása: vagyis a demokrácia egyszerű újradefiniálásában, amely azt nem a nép hatalmával, hanem a liberalizmus erényeivel egyenlíti ki.

A demokrácia fogalma ezáltal olyan rendkívüli rugalmasságra kezdett szert tenni, amely a liberálisok számára lehetővé tette, hogy azt a polgári jogokra és a parlamentáris képviseleti rendszerre vagy pedig a „váltakozó elitekre" (alternation of elites) korlátozzák (a modern „pluralisták" körében közkedvelt fogalom értelmében), érintetlenül hagyva az osztályhatalomban megmutatkozó durva egyenlőtlenségeket, a neo-konzervatívok számára pedig, hogy *azt* – mármint a demokráciát – a „fogyasztók választási lehetőségével" és a „népi" kapitalizmussal egyenlítsék ki. Ezzel egy olyan új fogalommódosítási folyamat indult el, amely nem elégszik meg a demokráciának formális politikai szférára való korlátozásával, hanem módosítja annak társadalmi (szociális) jelentését is. Úgy tűnik, hogy manapság a szocialisták is hajlandók ezeket a felhígított, rugalmas definíciókat elfogadni. Volt időszak, amikor még a „legmérsékeltebb" szociáldemokraták is álhűséggel viszonyultak a népi demokrácia fogalmához és az ahhoz kötődő osztályhatalom újrafelosztásához – legalábbis ami a „gazdasági demokrácia" és az egyenlőség bizonyos vonásainak felkarolását illeti. Mára az egyenlősdinek még ez a szelíd változata is divatjamúlttá vált az alapvető baloldali csoportosulások körében. A legkülönbözőbb politikai beállítottságú emberek többsége úgy véli, hogy a demokrácia mindinkább puszta ügyrendi elvvé válik, úgyhogy a titkos szavazás fetisizálása – bármilyen szűken értelmezzék is azt, bármennyire csökken is a felkínált választási lehetőség, bármily egyoldalúak is a megválaszolandó kérdések, bármennyire korlátozott is a szavazás hatása a gazdaság hatalmával és a megbízhatatlan kormányokkal szemben, bármennyire felbillenti is a társadalmi erőegyensúlyt abban a környezetben, ahol a szavazás folyik – túlszárnyal minden más szupsztanciális megfontolást.

A „formális" demokrácia és a „civil társadalom"

Az uralkodó demokrácia-koncepció tehát az, amelyet leggyakrabban „formális" demokráciaként emlegetnek. Lássuk, hogyan is definiálta azt nemrégiben (elismerően) egy (ex-)szocialista:

> „Tehát miben is nyilvánul meg a modern demokráciák »formális« jellege? Mindenekelőtt az állam és a társadalom relatív (sohasem teljes) szétválasztásában. Demokratikus jellegét alapvető fontosságú dokumentum biztosítja (ez legtöbbször maga az alkotmány), amely pontosan meghatározza a polgári jogokat (az úgynevezett »emberi jogokat«), a pluralizmust, a szerződés rendszerét és a képviseleti rendszer alapelveit... Mindennek következményeként a formális demokrácia megválaszolatlanul és eldöntetlenül hagyja a társadalom tényleges szerkezetének kérdését. Épp ezért formális."[7]

Hadd ne térjünk itt ki a fenti definícióból adódó néhány problémára, mint pl. arra, hogy Anglia – mivel ilyen „alapvető dokumentuma" nincs – tekinthető-e akárcsak „formális demokráciának" is? Hagyjuk későbbre azokat a történelmi elferdítéseket is, amelyek alapján a fenti szerző mély meggyőződéssel

ítéli el a „nem formális" demokácia visszásságait a „formális" változat előnyeivel szemben. Egészében véve, a „formális" demokrácia fenti definíciója, amely egyébként dicséretes őszinteséggel zárja ki a szociális kritériumo(ka)t, arra azért jó, hogy megférjen az olyan fogalmakkal, mint: polgári szabadságok, pluralizmus, szerződések rendszere, képviseleti elv, és azzal, ami mindezt magába foglalja – az „állam és a társadalom szétválasztottságával". Ez utóbbi fogalom megkülönböztetett figyelmet érdemel, annál is inkább, mivel a baloldalon egyre nő a „civil társadalom" kultusza, amely arra enged következtetni, hogy az fontos szerepet játszik a demokrácia általuk történő újradefiniálásában.

Előre kell bocsátanunk, hogy bizonyos vonatkozások, amely az állam és a civil társadalom szétválásával való foglalkozást motiválták, minden demokratikus szocialista norma szerint legitimnek tekinthetők. Ez különösen a sztálinista rezsimekre vonatkozik, amelyekben a társadalom teljesen alárendelt az államnak és nyomasztó a helyzete. Ez azt eredményezte, hogy a szocialisták különös érzékenységgel reagálnak minden, a „civil társadalom„ autonómiájának elnyomására irányuló veszélyre. Rákérdezhetnénk a „valóságosan létező szocializmusok" analitikus vizsgálatainak helytállóságára is, amelyek a „civil társadalommal" foglalkozó egészen új munkákban kaptak helyet. Mégis azt hiszem, hogy most az lesz a leghasznosabb, ha figyelmünket arra összpontosítjuk, hogy mi módon alkalmazzák ezeket a fogalmakat a nyugati kapitalizmus feltételeire. A „civil társadalom" itt a kapitalizmus álruhájaként igyekszik funkcionálni, a demokrácia pedig olyan megfogalmazást nyer, amely – a hagyományos liberális divathoz híven – a kapitalista erőviszonyokat lényegileg érintetlenül hagyja.

A demokráciával kapcsolatos baloldali vitákban a hangsúlyt a formális demokrácia és a kapitalizmus közötti kapcsolat természetére igyekeztek helyezni: vajon a demokrácia liberális és „parlamentáris" formái olyannyira elválaszthatatlanok a kapitalizmustól, hogy a szocialisták nem fogadhatják el, anélkül, hogy ugyanakkor helyrehozhatatlan csorba ne essék a szocialista elveken? (Bár nyilván kevesen értenek egyet e viszonyulás azon extrém megnyilvánulásaival, amelyek megkövetelik a „burzsoá" formák elutasítását, csapdának és ámításnak minősítve azokat, és kiegyenlítik a kapitalista állam más, nyilvánvalóan kevésbé elfogadható formáival. Vagy netán a demokrácia liberális és parlamentáris formái „semlegesek" és így alkalmazhatók a szocializmusban is? Kétségtelen, hogy itt fontos problémákról van szó (amelyek közül néhányról másutt magam is szóltam[9]); bizonyos értelemben viszont a kérdés hagyományos megfogalmazása nem érinti a lényeget. A kérdés nem csupán az, hogy bizonyos intézményesített formák elválaszthatók-e a kapitalizmustól, nem is az, hogy a „formális demokráciának" vannak-e korlátozottságai és fogyatékosságai. Sokkal alapvetőbb kérdés vetődik fel: vajon a „formális demokrácia" csupán egy tökéletlen és kifejletlen eszköze-e a demokráciának vagy azon túlmenően annak – a kapitalizmushoz szorosan hozzátartozó – szupsztanciális kivonata és egyben leértékelődése?

Ez a probléma specifikus megfogalmazást nyer a formális demokrácia védelmezőinek körében. Heller Ágnes pl. a következőképp fogalmazza meg a kérdést:

Az az állításom, hogy a Függetlenségi nyilatkozattal született meg a formális demokrácia, nem jelenti egyben, hogy attól fogva töretlenül létezett is. A helyzetet legpontosabban talán úgy jellemezhetnénk, hogy a formális demokrácia mint megvalósításra váró *konstitutív eszme* létezett. Az alapelvek maradéktalan megvalósítása (különösen Európában) a munkáspártok és a szakszervezetek feladata volt, habár a nőmozgalom is nagyon fontos szerepet játszott benne. Tehát nem a kapitalizmus, hanem a kapitalizmus ellen irányuló mozgalmak tették a formális demokráciát egyetemessé. A formális demokráciáért vívott harc ugyanakkor az egyes polgári szabadságok újraértelmezésére is törekedett...

Még ha egy ország munkásosztálya erőteljesen küzdött is a kapitalizmus ellen, a munkások többsége sohasem egyenlítette azt ki a formális demokráciával. Hát akkor ki egyenlítette ki a kettőt? Ki vallotta hát azt a nézetet, hogy az elégedetlenség szoros kapcsolatban áll a kapitalizmussal és a formális demokrácia elutasításával? Konrád Györgynek és Szelényi Ivánnak igazuk van, amikor azt állítják, hogy ez az identifikáció az intelligencia ideológiájának segítségével jött létre, és hogy annak még mindig ez az ideológia a hordozója. A legkiválóbb értelmiségiek egynémelyike a kapitalizmus iránti nyílt ellenszenvét az empirikusan létező munkásosztályra irányuló rejtett ellenszenvével párosította. A ténylegesen létező munkásosztály nincs tudatában annak – érveltek –, hogy melyek is tényleges érdekei és igényei – kívülről kell tehát elméletet biztosítani számára. Az értelmiségiek azok, akik tudják, hogy mit kell a munkásnak gondolnia, éreznie és tennie..."[10]

Az az észrevétel, miszerint a formális demokrácia megvalósulását nem a kapitalizmus fejlődése szavatolja, hanem a munkások és nők harcára volt szükség ahhoz, hogy kibontakozzék, vitathatatlan. Az okfejtésben azonban sok a logikai kibicsaklás és tisztázatlanság. Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy némi ellentmondás rejlik abban a gondolatmenetben, amely a népi mozgalmak dicshimnuszával zárul, miután az elején jóváhagyja azokat a heves és hagyományos támadásokat, amelyek a demos uralma ellen irányulnak:

„Arisztotelésznek (aki mellesleg kifejezetten realista beállítottságú kritikus volt) az a nézete, miszerint minden demokrácia először anarchiává majd pedig zsarnokséggá válik, tényszerű megállapítás, nem pedig egy antidemokrata arisztokratikus rágalma. A római köztársaság egy pillanatig sem volt demokratikus. És én mindehhez azt szeretném hozzátenni, hogy még ha távolról sem kizárt annak lehetősége, hogy a modern demokráciák zsarnokséggá fajulhatnak (ennek tanúi lehettünk a német és olasz fasizmus esetében), a modern demokráciák éppen formális jellegüknek köszönhetik szívósságukat."[11]

Vegyük sorjába a mondottakat. Az a vád, miszerint az ókori demokrácia az anarchia és zsarnokság közvetlen előfutára (amit talán Platón és Polybius határozottabban állít, mint maga Arisztotelész), egyértelműen antidemokratikus

rágalom. Először is nem kapcsolódik valós történelmi szekvenciákhoz, legyenek akár kauzálisak, akár pedig időrendiek. Az athéni demokrácia valójában a zsarnokság intitúciójának a végét jelentette, és csaknem két évszázadon keresztül létezett. Végül pedig nem az anarchia, hanem egy erősebb katonai hatalom győzedelmeskedett felette. E két évszázad alatt Athén csodálatraméltóan gyümölcsöző és befolyásos kultúrát hozott létre, amely nemcsak túlélte Athén bukását, de megteremtette a polgárság és jogrend nyugati fogalmainak az alapjait is. A római köztársaság valóban nem volt „egy pillanatig sem demokratikus", és arisztokratikus államvezetőségének legfigyelemreméltóbb eredménye a köztársaság megszüntetése és autokratikus imperialista hatalommal való felcserélése volt. (Heller talán véletlenül siklik el a következetlenség felett? Végeredményben a római köztársaság antidemokratikus formája szolgált modellül annak a bizonyos „alkotmányos" és demokratikus dokumentumnak, nevezetesen az Egyesült Államok alkotmányának a meghozatalakor. Ez az antidemokratikus forma Polybus és Ciceró elképzelésén alapult, akik mindketten szorosan ragaszkodtak az általuk nagyra tartott „vegyes alkotmány" arisztokratikus jellegéhez.) Kicsit szemérmesnek tartjuk a megállapítást, miszerint „távolról sem kizárt annak lehetősége, hogy a modern demokráciák zsarnoksággá fajulhatnak", különösen, ha figyelembe vesszük a fasizmusra történt (közbevetett) utalást, hogy a „formális demokrácia" rezsimjéhez közvetlenül kapcsolódó háborúkat és imperialista politikát ne is említsük. Ami pedig a szívósságot illeti, meg kell állapítanunk, hogy ez ideig még nem tudunk olyan „formális demokráciáról", amely fennállásának ideje az athéni demokrácia fennállásának idejéhez lenne mérhető, vagy azt netán túlszárnyalta volna. Heller kritériumai alapján az európai demokráciák még egy évszázados múltra sem tekintenek vissza (Angliában pl. 1946-ig érvényben voltak a plurális választások); az amerikai köztársaság pedig, amelynek Heller a formális demokrácia „alkotmányos elképzelésének" a kidolgozását tulajdonítja, csak sokára tudott felülemelkedni az athéni demokrácián – már ami a nők és rabszolgák kirekesztettségét illeti. A dolgozók pedig – akik az athéni demokráciában teljes polgárjogot élveztek – mondhatnánk még formális polgárjogban sem részesültek egészen a 19. századig, az állami tulajdonra vonatkozó utolsó korlátozások felszámolásáig. (Nem beszélve a mai napig létező nagyszámú cselfogásról, amelyekkel általában a szegényeket, de különösen a négereket kívánták eltéríteni a szavazásoktól. A szívósság legjobb esetben (és csak a fehér férfiakra vonatkozóan) egy évszázadot jelent és félévszázadot a modern „formális demokráciák" esetében.

Heller történelmi számvetéséből arra lehet következtetni, hogy a formális demokrácia felsőbbrendűségét igyekszik bizonyítani a nem formális demokráciával szemben, ami nem fér össze sem az „önkormányzat", sem pedig a szocialista demokrácia iránti elkötelezettségével. Bármilyen is az elkötelezettsége és szándéka, Heller azt a problematikus érvelésmódot választja, amely széleskörűen elterjedt a poszt-marxista baloldal körében: azt a gondolatot, miszerint a formális demokrácia társadalmi „semlegessége" alapot jelent annak elterjedéséhez, valamint hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet csak ilyen keretek között lehet elképzelni. Ennek alapján úgy tűnik, hogy épp a kapitalizmusban megvalósuló demokrácia „formális" jellege az, amely lehetővé

teszi és ösztönzi, hogy valami többé váljék, mint ami. Ez az elméleti keret azonban elhomályosítja a kapitalizmus és a „formális demokrácia" közötti viszony természetét, mivel bűvészmutatványnak beillő módon úgy alkot képet a problémáról, hogy a kapitalizmust a szocializmustól elválasztó gátakat és antagonizmusokat meg sem említi.

Az okfejtés elején Heller jellegzetes csúszással tér át a formális demokrácia erényeinek méltatásáról – amelyet azokkal szemben igyekszik megvédeni, akik azt a kapitalizmushoz való kapcsolódása folytán elvetik –, annak kinyilatkoztatására, miszerint a kapitalista demokrácia autonómiával rendelkezik vagy pedig „semleges" (időnként pedig a „nem formális" vagy pedig a lényegi demokráciát becsmérli). A „ki egyenlíti ki a kapitalizmust a formális demokráciával?" kérdés esetében (amire nyilvánvalóan azt válaszolhatnánk, hogy azok, akik nemcsak az „empirikusan létező munkásosztálytól" idegenkednek, hanem többek között a polgári szabadságoktól és a jogrendtől is, sok függ a *kiegyenlítik* szó tisztázatlanságától. Vajon az a kapitalizmus és a formális demokrácia kiegyenlítésére vonatkozik-e, és ha a kettő közül az egyiket elutasítjuk, akkor a polgári szabadságokhoz és a jogrendhez való mindennemű ragaszkodásunkat is meg kell-e tagadnunk? Vagy talán a „kiegyenlítés" a kapitalizmus fejlődése és a formális demokrácia megjelenése közötti történelmi kapcsolódásra utal? Benne rejlik-e az az állítás, miszerint a kettő szerkezetileg elválaszthatatlan egymástól, vagyis a kapitalizmus a formális demokráciának szükséges, ám nem elegendő feltétele, illetve lehetségességének, mi több, netán teljes megvalósulásának szükségszerű biztosítéka is? Heller érvelése a formális demokrácia mellett csak akkor tartható fenn, ha figyelmünket kizárólag az első jelentésre összpontosítjuk. Azok az érvek, amelyek a kapitalizmusban létező demokrácia „indeterminált" voltát hangsúlyozzák – amely elképzelés a „poszt-marxista baloldalt" fémjelzi – csak a következő hamis választási lehetőség felkínálásával tarthatók fenn: vagy le kell mondanunk, tegyük fel, a polgári jogokról, mivel azok kapcsolatba hozhatók a kapitalizmussal, vagy pedig el kell fogadnunk, hogy a „formális demokráciát" nem lehet a kapitalizmussal „kiegyenlíteni". Amennyiben a hangsúlyt a „kiegyenlítés" másik két értelmezésére helyeznénk, elképzelhető, hogy az eredmény más lenne, főként pedig lehetővé tenné (mint ahogy Heller nem teszi), hogy figyelembe vegyük a tényt, miszerint a kapitalizmus több (igaz ellentmondásos) módon is segítette a demokrácia fejlődését, egyúttal viszont, le is értékelte azt, akárcsak magát a citoyen-létet is.

Ez a tényleges kritikus mozzanat: nemcsak a progresszív evolúció fázisát képező kapitalista demokrácia tökéletlensége, hanem sokkal inkább a haladásnak és regressziónak az az ellentmondásos egysége, amely a kapitalizmus és a formális demokrácia összekapcsolását jellemezte. Röviden szólva, a kapitalizmus ugyan még megtűrte a politikai javak korábban nem tapasztalt *elosztását*, a polgári jogokat és szabadságokat, hisz a citoyen-létnek, jogoknak és szabadságoknak olyan formáit tette lehetővé, méghozzá a történelem folyamán először, amelyek nem vagy alig voltak kihatással a társadalmi hatalom megosztására. Ebből a szemszögből nézve a kapitalizmus szöges ellentétben áll az osztályhatalom azon alapvető transzformációjával, amelyet definíciója szerint és strukturális szükségszerűsége folytán a görög demokrácia testesített meg.[11] Azok-

ban a társadalmakban, ahol a többletelvonás „gazdaságon kívüli" eszközökkel történik és a gazdasági kizsákmányolás hatalma elválaszthatatlan a jogi és politikai státustól és privilégiumtól, ott a politikai jogok hozzáférhetősége egészen mást jelent, mint a kapitalizmusban, ahol a kisajátított közvetlen (kizsákmányolt) termelő meg van fosztva birtokaitól, és ahol a kisajátítás formája nem függ közvetlenül a jogi vagy pedig a politikai álláspontról. Más szóval Athénben, ahol a citoyen-lét (citizenshig) maradt a kizsákmányolási viszony fő meghatározója: pusztán „formális" politikai jog vagy pusztán „formális" egyenlőség nem is létezhetett. A kapitalizmus tette lehetővé elsőként a pusztán „formális" politikai szféra létezését pusztán „politikai" jogokkal és szabadságokkal. A „formális demokrácia" tehát nemcsak előrelépés a polgári szabadságokat, törvényes hatalmat és a képviseleti rendszer elvét nélkülöző politikai formációkhoz képest, hanem ugyanakkor és ugyanolyan mértékben *elvonatkoztatás* is a demokrácia lényegétől, amely történelmileg és szerkezetileg a kapitalizmushoz kötött.

A civil társadalom és a Nyugat specifikumai

A formális demokrácia és a kapitalizmus közötti történelmi és strukturális kapcsolat az államnak a civil társadalomtól való szétválasztottságában válik kimutathatóvá. Valójában tökéletes analógia van a szétválasztottság divergens értelmezésének, valamint a demokrácia (kapitalizmus okozta) leértékelődésének felismerése és elkendőzése között. Létezik egy olyan történelemszemlélet, valamint az állam és a civil társadalom szétválasztottságának egy olyan interpretációja, amely a kapitalista demokrácia kibontakozását csak progresszív fejlődésként képes értelmezni. Ezt a szemléletet általában a liberális vagy burzsoá ideológiákhoz kötik, de ugyanakkor mindinkább megalapozni látszik a baloldal demokrácia-koncepcióját is.

Vázoljuk fel először is a hagyományos liberális elképzelést. Alapvető jellemvonásai a következők: 1) a történelmet a progresszív *individuáció* folyamatának hajlamos tekinteni, amit általában a magántulajdon fejlődésével hoz kapcsolatba, és amelyben a közösségi illetve „népi" (gentile) intézmények és tulajdonformák lehetővé teszik a kisajátítás és tudatformálódás mind individualizáltabb módjait; 2) az államra úgy tekint, mint a közösségi elvekből az individualitás és magántulajdon felé irányuló fejlődés velejárójára, amely fejlődés új *politikai* intézményeket igényel, hiszen a „népi" intézmények már nem felelnek meg az individuáció e fokának; 3) a társadalom és a szabadság progresszív fejlődésének dinamikus feszültségét az egyén és az állam vagy esetleg az állam és a civil társadalom közötti ellentmondással – amely utóbbit az egyének (gyakran kölcsönösen antagonisztikus) összességének tart – egyenlíti ki, ami különbözik pl. attól a nézettől, amely az osztályellentétekre és a kizsákmányolási viszonyokra helyezi a fő hangsúlyt; 4) hajlamos arra, hogy a birtokos osztályok felemelkedésének „mérföldköveit" mint a történelem legfontosabb eseményeit azonosítsa az alkotmányosság elveinek alapdokumentumával, vagyis az 1688-as Magna Chartával, melynek célja az volt, hogy megerősítse a birto-

kos osztály hatalmát mind a monarchia hatalmával, mind a tömegekkel szemben.[12] Egy bizonyos kritikus ponttól kezdve, amelyet nehéz elkülöníteni, de amely egybeesik a demokrácia redefiniálásával, ezeket a fejleményeket „demokratikusnak" kezdik nevezni; az amerikai és európai iskolákban pl. a gyerekeknek úgy tanították, hogy a földbirtokos arisztokrácia hatalmának növekedése a demokrácia fejlődésének döntő momentumát képezte. Ezen a ponton lényeges jelentésbeli eltolódásra kerül sor a demokrácia fogalmában: a demos uralma helyett az állammal szemben álló oppozíció vagy ellenőrzés irányába. Végezetül még egy figyelemre méltó momentum. A kapitalizmus, mint egyértelmű társadalmi formáció, a maga sajátos rendszerbeli logikájával – felhalmozás, verseny, a temelékenység növelésének kényszere a technikai erőforrások fejlesztésével – egyszerűen homályba vész, amint a „kommerciális társadalom" mozgástörvényei a történelem egyetemes törvényeivé válnak. Kétségtelen, hogy a 19. század óta a történelem megismerésében és a társadalomtudományokban alapvető előrelépés tapasztalható, az viszont távolról sem egyértelmű, hogy ezek az idejétmúlt elképzelések teljesen eltűntek volna a liberális világnézetből.

Nem kétséges, hogy a marxista történelem mindebből már a kezdetekor sokat elfogadott, mint ahogy az sem, hogy maga Marx a klasszikus politikai gazdaságtannal ellentétben kritikailag sohasem haladta meg a liberalista történelemszemléletet.[13] Az éremnek azonban kezdetektől fogva volt egy másik oldala is, amely Marx sajátos életművének lényegévé válik, ez pedig: a történelem mint a kizsákmányoló viszonyok fejlődése és a termelők munkakörülményektől való fokozott eltávolodása; a magántulajdon mint elidegenedés, a kapitalizmus és mozgástörvényeinek sajátosságai – röviden tehát mindaz, amit a politikai gazdaságtan kritikája foglal magába. Úgy tűnik, manapság a régi liberális történelem új, másik oldallal nem rendelkező baloldali verziójának vagyunk a szemtanúi.

Ritkán fogalmazódnak meg explicite azok a történelmi előfeltételek, amelyek alapján a baloldal képviselői pártfogásukba veszik a „formális demokráciát", és támogatják a civil társadalom formális demokráciának megfelelő koncepcióját. Van azonban egy rendkívül hasznos és szofisztikus tanulmány, amely nemrégiben jelent meg egy magyar tudós tollából angolul. A kötet célja a „civil társadalom" (keleti és nyugati) felélesztése, valamint a formális demokrácia előnyeinek propagálása, ami azon történelmi interpretációnak szolgálhat modellül, amelyet a civil társadalom kultusza és a demokrácia leszűkítése feltételez.

Kísérletet téve Európa három különböző „történelmi régiójának" – Nyugat- és Kelet-Európa és a közöttük lévő térség – jellemzésére, Szűcs Jenő (Bibó István nyomán) a „demokratikus társadalomszervezés" legmélyebb gyökerei után kutatva a következőképp veszi számba a „nyugati" modell sajátosságait:[14] A Nyugat legmarkánsabb ismertetőjegye a „társadalom" és az „állam" szerkezeti – és elméleti – szétválasztottsága,[15] amelynek egyedülálló fejlődése a nyugati demokrácia lényegi összetevője, míg ennek megfelelő hiánya Keleten az autokrácia totalitarizmussá válásával magyarázható. Szűcs érvelésének kritikus pontja az, amikor azt állítja, hogy ennek a fejlődésnek a gyökerei a nyugati feudaliz-

musban keresendők. Állítása valójában döntően a görög-római antikvitás és az azt követő időszak közötti törés hangsúlyozására épül. Azt állítja ugyanis, hogy bár a görög *polisz* és a római *res publica* a maguk különbözőségében az „autonóm társadalom" kivételes fontosságú történelmi megnyilvánulásai, addig a „demokrácia ezen korai előfutárai nem hatottak közvetlenül Európa társadalmi fejlődésére."[16] (Ilyen nem mindennapi megállapítás hallatán nehéz visszatartani magunkat attól, hogy a fejtegetést megszakítva fel ne kiáltsunk; de erről inkább később.) A görög-római antikvitás zsákutcába jutott. A nyugati fejlődés fő vonulata közvetlenül a feudalizmusból eredeztethető.

A tanulmány szerint a nyugati fejlődés sajátossága egy teljesen szokatlan „felemelkedés" eredménye, amelynek időpontja a civilizációk kibontakozásával esik egybe. „Erre a felemelkedésre integráció helyett dezintegráció közepette került sor, egy hanyatló civilizáció, reagrarizáció és növekvő politikai anarchia közepette."[17] A Nyugat sajátos fejlődése tehát – a mezőgazdaság és az autonóm városon alapuló, addig még ismeretlen urbán kultúra közti különleges viszony pl. – „éppen ebben a mindent érintő fragmentációban" gyökerezett. Mindenekfelett ez a szétdaraboltság és dezintegráció tette lehetővé a „társadalom" és az „állam" kettéválását. A fejlett keleti civilizációkban ez a szakadás nem következett be. A politikai funkciót ott továbbra is „fenntről lefelé" gyakorolták.

A nyugati államigazgatásnak ez a specifikus kettéválása azonban nem pusztán politikai jelenség, „társadalmi keretben" is felbukkan. Ennek következményeként egy új társadalmi viszonyrendszer jön lére, amely „nem az állam mellé vagy alá, hanem annak helyébe lép". Legjellemzőbb formája a vazallusi viszony, amely az állam és állampolgár közt fennálló régi politikai viszonyt új, szerződéses típusú társadalmi kapcsolatokkal váltotta fel (urak és vazallusok között). A politikai viszonyoknak szerződésen alapuló társadalmi viszonyokkal való helyettesítése mint egyik legjelentősebb következmény, az emberi méltóságnak, az egyén szabadságának és „becsületének" új princípiumát eredményezte. A területi felaprózódás, amelynek következtében minden kis egység saját szokásjoggal rendelkezett, a törvény decentralizáláshoz vezetett, amely immár ellen tudott állni a „hatalomgyakorlás felülről lefelé irányuló mechanizmusának".[18] A nyugati királyságokban később visszaállított felségjog sajátos jellege a feudális feldaraboltságból vezethető le, úgyhogy az új államot „vertikálisan alulról"[19] alakították ki. A „pluralitásban rejlő egység" volt az, amely a „szabadságokat" tette meg a nyugati társadalmi struktúra „belső rendező elvévé", és lehetővé tette a „társadalomnak" mint önálló entitásnak a létrejöttét, amivel éles határt vont a középkori Nyugat és a többi civilizáció közé.[20]

Ez az érvelés igazán ragyogó, ám ugyanilyen tanulságos nézőpontjának egyoldalúsága is. A liberális történelemszemlélet minden lényeges mozzanata tettenérhető e tanulmányban: a civilizáció (legalábbis a nyugati) fejlődésének kiegyenlítése az individuáció folyamatával; az egyéni „szabadság" és „méltóság" megnövekedése (– ha van alapvető eltérés Szűcs számvetése és a hagyományos liberális nézet között, az *az*, hogy az utóbbi nyíltabban egyenlíti ki az individualitást a magátulajdonnal); az individuum és/vagy a „társadalom" közötti feszültség előtérbe állítása, valamint az államnak a történelem mozgatóereje-

ként való felfogása, mit több – vagy kiváltképp – pedig az az irányultság, hogy a civilizációnak és magának a demokráciának a fejlődését a birtokos osztályok felemelkedését jelző „mérföldkövekhez" kösse. Szűcs ugyan elismeri, hogy a nyugati középkor egyáltalán nem volt demokratikus, ám a demokrácia legmélyebb gyökerei szerinte oda nyúlnak vissza. Ez olyan, mintha a modern demokráciát „megalapozó eszme" az *uradalom* (lordship) – a feudális feldaraboltság legalapvetőbb megnyilvánulási formája – lett volna, amely folytán az „állam" „társadalmi" viszonyokká és szerződéses kötelékekké transzmutálódott.

Ugyanezt a feldaraboltságot, a politikai viszonyok társadalmi és szerződéses kötelékekkel való ugyanezen felcserélését, a felségjog ugyanezen „felparcellázását", a „társadalomnak" ugyanezt az „automitását" másképpen is értékelhetnénk, még abban az esetben is, ha elismerjük egyediségüket és a nyugati civilizáció fejlődésében játszott szerepüket. Ennek persze egészen más konzekvenciái lennének a „civil társadalom" és a nyugati demokrácia fejlődésével kapcsolatos észrevételeinkre nézve. Tegyük fel, hogy ugyanezt az eseménysort egy más szemszögből vizsgáljuk: abból a feltevésből indulunk ki, hogy a görög-római antikvitás igenis szoros összefüggést mutat az azt követő eseményekkel, kiváltképp pedig azzal a jellegzetes „fragmentációval", amelynek következtében Nyugaton az állam és a társadalom szétvált egymástól. Ez viszont már a legelején arra kényszerít, hogy a feudális feldaraboltságot és annak következményeit másként magyarázzuk.

A nyugati államszervezés modellje azonban már jóval a középkori feudalizmus előtt elvált annak keleti megfelelőjétől. E szétválás nyomai a bronzkori görög királyságok hanyatlásáig visszavezethetők, amikor is Görögország területén olyan államformációk szűntek meg létezni, amelyek többé-kevésbé analógok a fenti tanulmányban ismertetett keleti variánsokkal. Azonnal hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a kettéválás nemcsak a politikai formációkkal, hanem mindenekelőtt a kisajátítás módjaival áll összefüggésben. (Szűcs tanulmányának furcsa, de egyben „szimptomatikus" jellegzetessége, hogy a kisajátítás és kizsákmányolás módjainak nem tulajdonít alapvető fontosságot – vagy meg sem említi őket Európa három történelmi régiójának elkülönítésekor.) Lehetséges persze, hogy Szűcs azért hangsúlyozza az antikvitással való szakítást, mert nem akar szólni ezekről a vonatkozásokról. A feudális feldaraboltságnak a gyökerekig, tehát Rómáig való visszavezetése ugyanis lehetetlenné tehette volna, hogy a nyugati fragmentációt egy fejlődés második fokozataként értelmezzük nemcsak a szabadság és emberi méltóság tekintetében, hanem a kisajátítás, kizsákmányolás és osztályuralom tipikusan nyugati formái tekintetében is. (De ne vágjunk mondandónk elébe!) A bronzkori királyságokat az állam irányította többletelvonás (és újrafelosztás) rendszere tette hasonlóvá a többi fejlett civilizációhoz. E rendszerre az egyéni „kisajátítási jognak" az állam birtoklásából való levezetése volt a jellemző (pl. a közhivatalokból származó mellékjövedelem), valamint az, hogy az uralkodó és termelő osztályokat éles határ választotta el egymástól. A fenti szempontból Görögország korai történelme, akárcsak a fejlett civilizációké, egészen véletlenül ellentétes a „primitív" társadalom „civilizáltba" való átmenetének hagyományos koncepciójával, amely

szerint ezt a folyamatot az individualitás és a magántulajdon térhódítása és ezzel összhangban a „népi" intézményeknek politikai intézményekre való felcserélése jellemzi. Ehelyett itt valójában az állami kisajátítás vált az egyéni kisajátítás feltételévé; és mivel ez utóbbi sokáig elválaszthatatlanul kötődött a *közszolgálatok* végzéséhez, a tulajdon, amely már félreérthetetlenül „magán"-jellegű, a fejlődés egész késői fokán alakult csak ki. Sokkal később, mint a központosított állam, a városi élet és az írni-olvasni tudás, vagyis a „civilizáltságnak" azon összetevői, amelyek a hagyományos liberális nézet szerint a magántulajdon megjelenéséhez kapcsolódnak.

Miután ezek az államformák titokzatos módon, de végérvényesen eltűntek Görögország területéről, egy újfajta állam jött létre, a *polis*, amelynek nem volt történelmi precedense. Kérdésünk szempontjából itt nem a „városállam"-forma a lényeges, hisz az nagyjából egyforma volt a görögöknél, ez etruszkoknál és a föníciaiaknál, hanem sokkal inkább az uralkodók és termelők, a termelés és kisajátítás, valamint a tulajdon és az állam közötti merőben új viszony. A központosított „bürokratikus-redistributív" államot a polgári közösségek váltják fel – a *polgárok* közösségei kerülnek az uralkodók és alattvalók helyébe, ahol a parasztok *polgároknak* számítanak, mert a lehető legteljesebb mértékben részesei a demokráciának. Az urakat és parasztokat egyesítő polgári testületek váltják fel a kisajátító állam és a függő helyzetben lévő paraszti termelőosztály korábbi szétválasztottságát. Ez az addig ismeretlen formáció fordulópontot jelent az egyéni kisajátítás fejlődésében és a tulajdon növekvő „privatizációjának" folyamatában. Mérföldkövét képezte ez annak a változásnak, amely a kisajátítás jogát és hatalmát az államról, valamint azokról, akik a „gazdaságon kívüli" hatalom – jogi, politikai és katonai – monopóliumát élvezték, a magántulajdon és vagyon „gazdasági" felsőbbrendűségének irányába mozdította el.[21] Nos, ugyancsak vitathatóan: a most már saját logikával rendelkező *osztály*viszonyok ekkor válnak önálló történelmi erővé.

E fejlődés hosszú távú következményei azonban a hűbérurak és parasztok közötti osztályhatalmi egyensúlytól függtek. Az athéni demokráciában pl. a viszonylag erős kisbirtokosi rendszer hátráltatta a tulajdon és az arisztokratikus hatalom koncentrációját. Habár Görögország hagyományozta a Nyugatra a „municipális" (városi) formát – amelynek oly jelentős szerep jutott, amikor azt a rómaiak mint a birodalom médiumát elfogadták –, az osztályhatalom jellegzetesen római elrendezése volt az, amely a municipális formát a magántulajdon és az arisztokratikus dominancia expanziójának hathatós eszközévé tette, Róma volt az, amely létrehozta az addig példa nélküli jogi apparátust, hogy definiálja és fenntartsa a magántulajdon rendszerét, létrehozva a „polgári" jog új kategóriáját, amelyet gyakran emlegetnek az állam és a társadalom szétválásának első lépéseként. Már magának a római jognak a fennmaradása is jelezhette volna Szűcs számára, hogy alapvető kontinuitás rejlik a civil társadalom nyugati „autonómiája" és a tulajdonrendszer római válfaja között.

Röviden szólva, Róma volt az, amely határozottan a magántulajdont tette meg a társadalmi hatalom megnyilvánulásának olyan autonóm területévé (locus), amely el volt ugyan választva az államtól, de ugyanakkor annak támogatását is élvezte. Valójában éppen Rómában vált a tulajdon, kiváltképp a *földbir-*

tok jelentős tényezővé. A földbirtok fontosságának hangsúlyozása azonban nem tekinthető az „iparosodást megelőző" történelem egyetemes érvényű tényének, és a római példa egyedülállóságát ilyen vonatkozásban nem szabad eltúloznunk. Róma megkülönböztető jegye az, hogy az egyéni kisajátításra helyezte a hangsúlyt, ellentétben pl. a hivatal médiumán keresztüli kisajátítással, hisz olyan arisztokráciával rendelkezett, amelyet kielégíthetetlen földéhség jellemzett. Ez a vagyon példa nélküli koncentrációjához vezetett, és egy olyan zsákmányoló császárságot hozott létre, amelyhez hasonló nem volt az ókori világban sem az „adóéhség", sem pedig a *terület*-éhség tekintetében. Róma a császári adminisztrációnak azt a módját tökéletesítette, amelynek alapjait a hellén királyságok fektették le, és amely segítette, bátorította a fent jelzett fejlődést. Mindenekelőtt a helyi arisztokrácia konfederációját, amelynek aminisztrációs alapegységét a polis régi municipális formája képezte, annak helyi autonómiára vonatkozó elveivel, ami most (önellentmondóan) a császári uralom eszközévé vált. A római osztályviszonyok közepette mindez az erős császári állam és a tőle autonóm domináns birtokos osztály – más ókori birodalmakban nem tapasztalt – egyedi kombinációjához vezetett. Mégpedig egy olyan erős állam megalakulásához, amely nemcsak nem fogta vissza, de támogatta is a magántulajdon autonóm fejlődését.

A feudalista „feldaraboltságot" tehát ebből a szemszögből kell nézni. Nem tekinthető csupán a külső erők véletlen következményének, sem pedig az ókori és „germán" formák valamiféle szintézisének. A felségjog „felosztása" és a vele kapcsolatos „lépcsőzetes tulajdonforma" (scalar property), amely a középkori Nyugatot jellemezte,[22] a római tulajdonrendszerben rejlő hatalom-privatizációban és a császári adminisztráció municipális formájában gyökerezett. Amikor a központosított állam – amely mindinkább az állami tulajdon antik formáinak a felújításán fáradozott – és a magántulajdon autonóm hatalmából adódó feszültséget a központi állam dezintegrálásával végérvényesen feloldották, a tulajdon autonóm hatalma nem szűnt meg létezni. Az uralkodók és alattvalók között fennálló korábbi politikai kapcsolatok fokozatosan feloldódtak az uradalom és a vazullusság „társadalmi" kapcsolatában újraegyesítve a politikai és gazdasági hatalmat, akárcsak az antik kisajátító állam, ezúttal azonban feldarabolt és privatizált formában.

Ebből a szemszögből a nyugati fejlődés aligha tekinthető pusztán az individualitás, a joguralom és a „lentről" való szabad hatalomgyakorlás növekedésének; a civil társadalom autonómiáját is másképp kell értelmeznünk. Azok a fejlődési mozzanatok, amelyeket Szűcs a fentiekben leír, a kizsákmányolás és dominancia új formáit is jelentik egyben (hisz az „alulról felfelé irányuló hatalom" végeredményben az „uradalom" hatalma), akárcsak az egyéni függőség és kötöttség új viszonyainak létrejöttét, a többletelvonás privatizációját. Az ókori elnyomási módokat az állam kezéből a „társadalomba" helyezte át, valamint megalapozta a magánjellegű kisajátítás és az egyetemleges felelősségformák mind kifejezettebb szétválását, amely majd a kapitalizmusban teljesedik ki.

A demokrácia redefiniálása tehát – akár jobboldali akár baloldali – szoros kapcsolatban áll azzal a történelemszemlélettel, amely elhallgatja a civil társadalom oppresszióit. Emellett a kapitalizmus sajátos dinamikáját az individualitás és a szabadság előretörésében oldja fel. Helyszűke miatt nem foglalkozhatunk bővebben sem a kapitalista kizsákmányolással, sem pedig a felhalmozás és áruvá válás kegyetlen logikai szisztematizmusával, amelyek elszegényítik a kapitalizmus társadalmi életét és kultúráját. (Közel százéves az a nézet, amely a „középszerűségért" a „tömeges társadalom" „kiegyenlítő" tendenciáit vádolja, ahelyett, hogy ezért a kultúra és szellemi élet áruvá válását – a kapitalizmus e megkülönböztető jegyét – tenné felelőssé.)

Ez szintén az újradefiniálás stratégiájához tartozik, amely a lényegi demokráciát a „formális" demokrácia alá rendeli.[23] Ahol a kapitalizmus oppressziói tudatosulnak – amelyeket manapság elrejt a civil társadalom" szűk értelmezése –, ott az állam–társadalom antitézisből levezetett (vagyis pusztán „formális") kategóriákkal igyekeznek azokat definiálni (mint pl. a modern kapitalizmus „bürokratikus" tendenciái, vagy pedig a „formálisan racionális" kapitalista világ weberi „kiábrándulása" és „rutinizálódása" ellen irányuló támadások esetében).

A lényeg itt nem az, hogy az állam ellenőrzése vagy a bürokrataellenes megnyilvánulások helyénvalóak-e. Természetes, hogy igen. A problémák akkor adódnak, amikor ezek a megfontolások azáltal, hogy olyan elvekre hivatkoznak, amelyek inkább nevezhetők „liberálisnak" mint „demokratikusnak" elhomályosítják (elkendőzik) a demokrácia néphatalom voltát és sokkal inkább irányulnak az elidegenedett hatalom ellenőrzésére, mintsem a hatalom elidegenedésének a megszüntetésére. A „demokráciának" a liberalizmussal való egybeolvasztása szélsőséges esetben olyan érvelést eredményezhet, amely többé-kevésbé nyíltan *anti*demokratikus, hisz a „nem formális" demokráciát a „formális demokrácia" alá rendeli. Léteznek azonban a baloldalon olyan, kevésbé extrém álláspontok is, amelyeket hasonlóképpen elferdít az ilyen szemszögű megközelítés. A legaktívabb és legígéretesebb baloldali erők minden bizonnyal ehhez a kategóriához tartoznak. A (kizsákmányolástól eltérő?) oppresszió elleni küzdelem különböző formáinak – amelyeket az „új szocialista mozgalmak" gyűjtőfogalom alá sorolnak – az a sajátossága, hogy az ellenállást a *kapitalizmusról* átirányítják az elnyomás más rendszereire. Az, hogy a hangsúlyt olyan kérdésekre helyezik, amelyeket a hagyományos szocialista irányzatok elkendőztek, önmagában véve gazdagítja a szocialista projektumot. Ugyanakkor sok minden el is vész annak a tendenciának köszönhetően, amely a *kapitalizmust* magát teszi láthatatlanná, és az emberi emancipáció feltételeit elvonatkoztatja a kapitalizmus logikájának e feltételekre gyakorolt determináló hatásától. A nyugati baloldalnak ma igen szembeötlő sajátossága, hogy a kapitalizmus sok vonatkozásban megszűnt számára ellenség lenni.

Perverz dolog lenne azt állítani, hogy van valami lényegileg közös az új társadalmi mozgalmak figyelmét lekötő kérdések és azon nézőpontok között, amelyek egyik alapvető sajátossága az, hogy nem vesznek tudomást a „civil tár-

sadalom" elnyomásáról és a „formális demokráciát" szorgalmazzák. Végül is nem az lenne e mozgalmak lényege, hogy a „mindennapi élet", a civil társadalmi lét demokratizálásáért, ne pedig csak valamiféle formailag elvont politikai szféra létéért szálljanak síkra? Nem másról van itt szó, mint a „civil társadalom" leszűkített koncepciójáról, amely az utóbbi idők „civil társadalommal" foglalkozó irodalmának és az új szocialista mozgalmak projektumainak egyaránt alapját képezi.

Szószólói néhány egyszerű ellentétpárral definiálják a „civil társadalmat": ilyen ellentét van pl. a „civil társadalom" állami (annak katonai, politikai, jogi, adminisztratív, termelői és kulturális szerveit is ideértve) és nem állami (piacszabályozta, magánellenőrzés alatt álló és önkéntesen szervezett) birodalma között;[24] a „politikai" és a „társadalmi" hatalom, a „köz-" és a „magánjog", az „állam által szentesített (dez)információ és propaganda" és a „közvélemény szabad áramlása" között.[25] Jellemző antitézisek tehát az állami és nem állami, a politikai és a társadalmi, a köz- és a magán – amelyek mindegyike valami módon az államban megtestesülő erőszak és a „civil társadalomhoz" kapcsolódó „szabadság", illetve „önkéntesség" alapvető ellentétével áll összefüggésben. A civil társadalom hívei által szorgalmazott felélesztése, a jelekből ítélve, a „magán"-jellegre vonatkozik – amely nyilvánvalóan a „szabadság" és „önkéntesség" szinonimája – szemben az (erőszakos és elnyomó) „köz"-zel. Ezek az egyszerű ellentétek és egybeolvadások már ismertek, hisz ezek a liberalizmus legfőbb elemei; és mint ahogy a liberalizmus hajlamos arra, hogy a kapitalizmus logikáját egyetemes érvényű történelmi törvényként általánosítsa, úgy a „civil társadalom" e koncepciója is történelem felettiként jelenik meg, amely bárhol alkalmazható, ahol létezik a „magán" birodalma, és léteznek „társadalmi" viszonyok – egyszóval minden emberi társadalomban. Bár a „magán"-t a „köz" – különböző módon és mértékben – visszaszoríthatja és elhomályosíthatja, különböző „történelmi régiók" váltakozhatnak a magánszférának biztosított „autonómiától" függően.

Hiányzik viszont magának a „civil társadalomnak" mint világosan a kapitalizmushoz tartozó specifikus történelmi jelenségnek a koncepciója. A „civil társadalom" nemcsak a „köz" és a „magán" teljesen új kapcsolatát, hanem, pontosabban, a „magán" teljesen új birodalmát jelenti, a „köz" világos jelenlétével és sajátos elnyomásával, a hatalom és dominancia egyedi struktúrájával és kegyetlen rendszerlogikájával. A „civil társadalom" a társadalmi viszonyok olyan sajátos hálózatát jelenti, amely nemcsak egyszerűen szembehelyezkedik az állam „elnyomó" „politikai" és „adminisztratív" funkcióival, hanem bizonyos értelemben át is csoportosítja ezeket a funkciókat. Új munkamegosztást jelent az állami „köz"-szféra és a tőkéstulajdon és a piac követelményének „magán"-szférája között, amelyben a kisajátítás, a kizsákmányolás és a dominancia elválasztottak a közhatalomtól és a felelősségtől.

A civil társadalom e vonatkozása nélkül, illetve pusztán az „állam" és a „társadalom", a „köz" és „magán" vagy netán a „politikai" és az „egyéni" („személyes") dichotómiájára alapozva, tulajdonképpen a kapitalizmusra jellemző konstitutív viszonyoktól, erőszaktól és elnyomástól vonatkoztatnánk el. Az a korlátozott terület, ami ezen felül megmarad, nagyon szűk határokat szab an-

nak a politikai projektumnak, amely a „civil társadalom" és a „formális demokrácia" kultuszához kötődik. Előfordul, hogy a szociális mozgalmak nem osztják a nézetet, amely a „magánt" a „szabadsággal" és „önkéntességgel" egyenlíti ki: főként a nőmozgalom módosította ezeket az egyszerű ellentétpárokat, amikor az „egyénit" (személyest) „politikaivá" tette. A szociális terület meghatárolásakor azonban ők is hasonló kategóriákra hagyatkoznak – tehát az állam/nem állam, a köz/magán, a politikai/személyes dichotómiáira – amelyek elfedik a kapitalizmusra jellemző konstitutív viszonyokat és folyamatokat; az e félrevezető kategóriák által kijelölt küzdőtér szabja meg azokat a határokat, melyeken belül a szociális mozgalmak operálhatnak. „Jellemző – írta Raymond Williams pár éve –, hogy az új mozgalmak aktívak és megalapozottak az élet csaknem minden területén, csak épp itt, a kapitalista rendszer szívében, annak „félrevezető viszonyaiban", magában a „gazdasági rend erődítményében" nem, ott, ahol a legjelentősebb intézmények találhatók, és ahol az „emberek többsége idejének legnagyobb részét tölti."[26]

Egy olyan új konceptusra van tehát szükség, amely tudomásul veszi egyrészt annak fontosságát, hogy az „állam szabadsága" ellenőriztessék, másrészt viszont a „mindennapi élet" demokratizálásának a szükségességét, anélkül azonban, hogy megengedné e két tényező valamelyikének vagy mindkettőnek, hogy kimerítse a demokrácia meghatározását. Vita tárgyát képezheti az is, hogy vajon egy új *szocialista* „liberalizmusra", az állam felett gyakorolt ellenőrzés egy új specifikusan szocialista módjára van-e szükség? Ez viszont egész mást jelent, mintsem a klasszikus liberalizmusra bízni a szocialista *demokrácia* feltételeinek meghatározását és körülhatárolását. Nem meglepő, hogy a liberalizmus és a szocializmus szintetizálására irányuló kitartó fáradozások – amely ideológiai projektum egyébként egyre népszerűbb a baloldal körében – mind intellektuális, mind politikai értelemben egyenként sikertelennek bizonyultak. A szintézis megvalósítására irányuló minden kísérlet elkerülhetetlenül szembetalálta magát a demokrácia azon korlátozásával, amely a hagyományos liberalizmusnak nemcsak velejárója, de lényegi összetevője is. Választani lehetett tehát: vagy elfogadni ezeket a korlátokat és leszűkíteni a szocialista demokrácia jelentését vagy lemondani a szintézisre irányuló próbálkozásáról. A megoldás nem a civil társadalom és formális demokrácia kultuszára jellemző kibúvóban – mi több, a „nem formális" demokrácia iránti ellenséges viszonyulásban – keresendő, amely csak egyszerűen újratermeli a klasszikus liberalizmus antidemokratikus beállítódását.

Mindenesetre, ha létrejön egy olyan szocialista demokrácia, amely a közvetlen termelők „szabad társulásán" alapszik, akkor az állam, illetve a közhatalom problémája minőségi szempontból egészen másként vetődik fel, mint az eddig létező államok esetében. Ez nem azt jelenti, hogy a szocializmusban egyáltalán nem lesz szükség közhatalomra, hanem azt, hogy a közhatalom a szocialista demokráciában olyan sajátos problémákat vet majd fel, amelyek az „állam (potenciális) szabadságának" sajátos ellenőrzési módjait követelik meg. A demokráciának az a formája tehát, amely a termelés szervezésében gyökerezik – definíciója szerint – mindenekfelett azoknak a „szféráknak" az újraegyesítését kell

hogy maga után vonja, amélyeknek a szétválása a kapitalizmusban lehetővé tette, hogy a demokrácia egy merőben „formális" politikai területre korlátozódjon – más szóval, hogy a társadalom abszorbeálja az államot. Egy olyan konceptuális keret, amelynek központi elvét az állam és a civil társadalom szétválasztása képezi, olyan szempontból lehet hasznos, hogy a figyelmet azokra a veszélyekre irányítja, amelyek a társadalomnak az állam alá rendeléséből adódnak olyan feltételek között, ahol a hatalom elidegenedése a politikai élet kiütköző jelensége; inadekvát azonban egy olyan társadalmi rendszerrel foglalkozni, amely a hatalom elidegenedésének megszüntetésére törekszik, és amelyben a politikai hatalom magának a „társadalomnak" az alapjaiból ered. Ez a megközelítés a hatalom elidegenedésére nem megoldásra váró problémaként, mégcsak nem is a nagy és komplex politikát (a szocialisták szerint minden bizonnyal a *képviseleti* rendszert) jellemző szükséges rosszként tekint, sokkal inkább a dolgok természetes és kívánatos rendjeként fogja fel azt, ahol a „demokrácia" egyetlen elképzelhető vagy legalábbis elviselhető formája – a formális jellegű.

Zanin Csaba fordítása

Jegyzetek

[1] Hogyan beszélhetünk toleranciáról egy olyan államrendszerben, amelynek alapját a katolikusoknak a királyságból való kizárása képezte, valamint, ahol minden nem anglikán vallásút száműztek a közintézményekből és az egyetemekről. És ha az 1688-as év a „törvények tiszteletben tartásának" a megszilárdulását jelentette, az mindenképp csakis az uralkodó birtokos osztály törvényeire vonatkozott. Ez a törvény abban a Parlamentben testesült meg, amely szinte ünnepi hangulatban fogott hozzá az önös érdekű törvényhozás kidolgozásához; amely a magántulajdon védelmének érdekében jókedvűen sorjázta a főbenjáró bűnöket; első alkalommal látott hozzá olyan parlamentáris függelékek kidolgozásához, amelyeket nem akadályozott királyi beavatkozás és így tovább. Ami pedig az „elfogulatlan igazságszolgáltatást" illeti... Valóban furcsa jellemzése ez a csupán nemesi születésűek igazságának, amelyet maguk a földbirtokosok gyakoroltak, kiváltképp a békebírák szerepében, amikor is sem a királyi felségjognak, sem pedig az Udvari törvényszéknek nem voltak alárendelve. Az adott esetben viszont, aligha várható el, hogy épp egy olyan elnök tegyen említést ezekről a „trivialitásokról", aki ugyanakkor a néphatalom és a polgári jogok elleni oly kitartó küzdelem vezetője, amilyenre Angliában az általános szavazati jog bevezetése óta nem volt példa. Mindez pedig a szakszervezeti törvénykezés, a biztonsági törvények, a helyi hatalmi erők megsemmisítése stb. útján valósul meg.

[2] Ha valami, akkor az 1688-as év a demokratikus hatalom visszaesését jelenti, méghozzá nemcsak az angol polgárháború radikálisabb korszakához képest, hanem bizonyos szempontból a visszaállított királysághoz képest is, mivel pl. növelte a parlamenti székbe való bejutást biztosító birtok nagyságát.

[3] Eric Hobsbawn, *The Age of Empire: 1875–1914* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1987) p. 87–8.

[4] Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (Edinbugh: Edinburgh University Press Paperbacks, 1977) p. 187.

[5] Hobsbawn, p. 93–4.

[6] Ezeket a történetírási kérdéseket kimerítően tárgyaltam a *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy* (London, Verso Books, 1988) c. könyvemben, ahol többek között amellett érveltem, hogy a „tömeg" antidemokratikus becsmérlése annak érdekében kapcsolódott az athéni produktív megegyezéseket övező homályos liberalista meghatározásokhoz, hogy a „tétlen tömegről" alkotott mítosz megszentelődjék. Ennek a mítosznak, amely a polgárok közösségét összejöveteleken és látványos rendezvényeken tétlenkedve ábrázolja, amíg a rabszolgák a termelő munkát végezték, szörnyű következményei voltak az ókori történelem interpretációira, beleértve a „rabszolga típusú termelési mód" marxi elképzelését is; és bár a mai történelemtudomány rámutatott arra, hogy az athéniek többsége saját maga kereste meg a megélhetésre valót akár a mezőgazdaságban, akár az „iparban", ez még mindig nem volt elég ahhoz, hogy eloszlassa a „tétlen tömeg"-ről kialakult képzetét és annak hatásait.

[7] Heller Ágnes: *On Formal Democracy* in. ed. John Keane, *Civil Society and the State: New European Perspectives.* (London, Verao Books, 1988), pp. 130–1.

[8] Az Alan Hunt szerkesztésében megjelent *Marxism and Democracy* (London: Lawrence and Wishart 1980) c. könyvben egy egész sor olyan marxista beállítottságú esszével találkozunk, amelyek nagy általánosságban elfogadják azt a nézetet, miszerint a „demokrácia" „semleges" és elválasztható a kapitalizmustól. Én magam a *The Retreat From Class: A New True Socialism* (London, Verso Books, 1986) c. könyvemben vitatom meg ezeket a problémákat, kiváltképp a 9. és 10. fejezetekben.

[9] Heller, pp. 131–132.

[10] Heller, p. 130.

[11] A kérdést bővebben tárgyalom a *Capitalism and Human Emancipation* c. cikkemben. *New Left Review* 167, Jan/Feb 1988, pp. 8–14.

[12] Azok a próbálkozások, amelyek az arisztokratikus „konstitucionális" elveket a demokráciával igyekeznek kapcsolatba hozni, nagyon elterjedtek, és nem csupán az angol területre korlátozódnak. A hugenották ellenállási mozgalmát végigkísérő röpiratok kanonizációja, kiváltképp a *Vindiciae Contra Tyrannos* (ami egyben a demokratikus politikai eszme klasszikus művének számít), újabb figyelmeztető példa lehet arra vonatkozólag, amikor a tisztességtelen eszközöket alkalmazó monarchiával szemben a feudális jogoknak szereznek újbóli érvényt. Ezek a jogok többnyire azokat a kisebb vidéki nemeseket jellemezték, akiknek vajmi kevés hasznuk származott az udvar pártfogásából, valamint a magas állami hivatalok hozzáférhetőségéből.

A „konstitucionalizmus" kifejezetten arisztokratikus, sőt feudális jellegű volt, – legalábbis ami a motivációkat illeti –, és habár ezzel nem tagadjuk a „korlátozott" és „felelősségteljes" állam kialakításában betöltött fontos szerepét, mégis bizonyos fokú óvatosságra van szükség minden olyan esetben, amikor azt a „demokráciával" igyekeznénk kiegyenlíteni.

[13] A problémát szuggesztíven tárgyalja Georg Comninel: *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challange* (London, Verso Books, 1987) könyvének 3., 5. és 6. fejezetében található.

[14] Szűcs Jenő: *Three Historical Regions of Europe* in. ed. Keane, p. 294.

[15] Szűcs, p. 295.

[16] Szűcs, p. 295.

[17] Szűcs, p. 296.
[18] Szűcs, p. 302.
[19] Szűcs, p. 306.
[20] Szűcs, p. 306.
[21] Ezekről a problémákról bővebben szóltam a Paraszt, polgár és rabszolga... c. könyvemben, ahol kitértem az eddigiekben ismertetett specifikus formáció és a „mozgó" rabszolgaság növekedésének kapcsolatára is.
[22] Rerry Anderson definiálta a feudalizmust a „felségjog feloszlása" és a „lépcsős tulajdon" fogalmainak figyelemreméltó kombinációjával a *Passages from Antiquity to Feudalism* (London, New Left Books, 1974) c. könyvének második részében.
[23] Hobsbawn utal az „új politikai szociológia aranykorára", amely egybeesett a demokratizáció és politikai képmutatás idejével, mint pl. Durkheim, Sorel, Osztrogorszki, a Webb-testvérek, Mosca, Pareto, Michels és Weber (p. 88) szociológiái. Az e tanulmányokból meríthető legfontosabb témák egyike a demokratizálódás és „tömeges társadalom" bomlasztó következményeivel való – explicit vagy implicit – foglalkozás.
[24] John Keane: Introduction, in *Civil Society and the State* c. könyvben, p. 1.
[25] Keane, p. 2.
[26] Raymond Williams, *Towards 2000*. (London, Verso Books, 1983), pp. 253–4.

Rezime

„Civilno društvo" i devalvacija demokratije

Autorica prvo razmatra odnos savremene levice – pre svega post-marksističke – prema takozvanoj formalnoj demokratiji, koja po njenom mišljenju demokratiju neopravdano svodi na društveno neutralnu i klasno neodređenu proceduru, na skup institucionalnih oblika i postupaka, a zapostavlja socijalne kriterije i sadržaje.

Otuđenje političke moći predstavlja bitnu karakteristiku predstavničke demokratije i antitezu demokratskoj samoupravi pa otuda formalna predstavnička demokratija niti je spojiva niti je konstitutivna za savremeno poimanje demokratije – tvrdi autorica.

U radu se daje osvrt na istorijsku genezu i preobražaj definicije demokratije. Autorica posebno polemiše sa shvatanjima Agneš Heler (Heller Ágnes) o formalnoj demokratiji, tvrdeći da „formalna demokratija nije samo napredak u odnosu na političke oblike kojima su nedostajale građanske slobode, vladavina prava i princip predstavništva. Ona je takođe, podjednako i istovremeno, *oduzimanje* supstancije demokratije, i to ono koje je povjesno i strukturalno povezano sa kapitalizmom".

U tekstu se devalvacija u definisanju demokratije egzemplifikuje i pozivanjem na rasprave o „civilnom društvu" savremene levice, koja je obeležena pomakom od shvatanja demokratije kao vladavine demosa ka određenju demokratije kao opozicije državi i kao njenog kontrolora.

Autorica smatra da onoliko koliko se dobilo koncentracijom akcije novih socijalnih pokreta na ciljeve koji su za ranije tradicionalne socijalističke aktere bili nevidljivi (što je po njenim rečima neosporno obogatilo socijalistički projekt), isto toliko se izgubilo tendencijom da se zamagle oštri obrisi samog kapitalizma, preorijentisanjem opozicije ka

drugim skupovima represivnih fenomena. Autorica kaže da koncepcija „civilnog društva" kao istorijski specifične pojave, nedvosmisleno pripada kapitalizmu i liberalizmu, pri čemu njeno ishodište može da bude više ili manje otvoreno antidemokratsko podvrgavanje neformalne demokratije formalnoj ili, u nešto blažoj varijanti, ograničenje terena za političke projekte zamišljene u okviru kulta o „civilnom društvu" i „formalnoj demokratiji".

Summary

„Civil Society" and the Devaluation of Democracy

The authoress examines first the relationship of the contemporary Left – first of all of the post-Marxist one – with the so-called formal democracy, which, in her opinion, unjustifiably deduces democracy to socially neutral and class-undefined procedure, to a complex of institutional forms and procedures and neglects social criteria and content.

The alienation of political power represents an essential feature of the representative democracy and antithesis of democratic self-management and therefore, the formal representative democracy is neither compatible with, nor constitutive of the modern conception of democracy – states the authoress.

The work deals with historical genesis and transformation of definition of democracy. The authoress polemizes particularly with Ágnes Heller's conceptions of formal democracy, stating that "formal democracy is not only an advance over political forms, lacking civil liberties, the rule of law and the principle of representation. It is also, equally and at the same time, a *substraction* from the substance of democracy, which is historically and structurally associated with capitalism".

Devaluation in defining democracy is exemplified in the text also by reference to debates on "civil society" of the modern Left, being characterized by a shift away from conceptions of democracy as the rule of demos to determining democracy as the opposition to the state and as its supervisor.

The authoress considers that as many was obtained by concentrating the actions of the new social movements on the objects being invisible for the former traditional socialist actors (that, according to her, enriched undoubtly the socialist project), so many was lost by the tendency of obscuring the sharp contours of capitalism itself, preorientating the opposition to other complexes of repressive phenomena. The authoress says that the conception of "civil society" as a historically specific phenomenon belongs undeniably to capitalism and liberalism, whereby its origin may be more or less an open antidemocratic subordination of unformal democracy to the formal one, or in a somewhat milder variant, the limitation of fields for political projects conceived within the cult of "civil society" and "formal democracy".